

Есім Ғ.¹, Байсарина Ж.С.²

¹философия ғылымдарының докторы, академик, профессор, e-mail: garifollaesim@mail.ru

²докторант, e-mail: zhazira_82@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

АБАЙТАНУ МӘСЕЛЕСІ: КЕЙБІР ШЕТЕЛДІК ЗЕРТТЕУЛЕРДЕ

Әлемдік мәдениеттер тоғысуы жаңа мағынаға ие болуда. Осы тұрғыда әрбір халық, һәм ұлт өзіндік құндылықтарын әлемдік қауымдастыққа ұсынуда. Қазіргі қазақ қоғамының да сол кеңістікке ұсынар дүниелері бар. Алдымен адамзатқа ой салған айтулы тұлғаларымызды айтамыз. Біз үшін, ғаламдық деңгейдегі тұлғалар қатарында көрсететін бірден-бір тұлға – Абай Құнанбайұлы. Абайдың терең мағыналы шығармашылық мұрасы көп қырлы қазақты дүние жүзіне танымал етті. Адамзаттық санаттағы ойшылды бүкіл әлемдік қауымдастыққа ортақ ізгілік дәнін себуші тұлға ретінде қабылдаймыз.

Бүгінгі күні оның мұрасы гуманитарлық білім бағытында жан-жақты зерттеліп жатыр. Абайдың адамгершілік құндылықтар туралы ілімін зерттеушілер қатары көбейсе де, әлі де ашылмаған қырлары бар. Соның ішінде батыс қоғамының Абайды, сол арқылы қазақ және түркі әлемін танудағы ой-пікірлері мен түсініктері өзекті мәселелердің қатарында.

Бұл мақалада хакім Абайдың батыс мәдениетіндегі орнын айшықтаған шетелдік ғалымдардың еңбектерін талдау арқылы белгілі ой-тұжырымдарды ұсыну қарастырылған.

Мақаланың мақсаты қазақ қоғамының ғаламдық кеңістіктегі тарихи орнын, Қазақстан мен Орталық Азияның сарқылмас құндылықтарын, оның әлемдік өркениетке ұсынар құндылықтарының ағылшын тілді мәдени кеңістікте қабылдануын түйіндеу.

Мақаланың нәтижесіне қол жеткізуде тарихи әдіс, танымдық, жүйелілік, сараптама әдістері қолданылды.

Қазақ мәдени көріністерінің жаңа мазмұнда заманауи ағымдағы әлемдік көшке ілесуі және онда өзіндік тұрақты орын алуы қазіргі ғылыми айналымда жан-жақты зерттелуде екендігі қорытындыланады.

Түйін сөздер: Абайтану, қазақ, ойшыл, ұлт, идея, мәдениет, құндылықтар, тоғысу, өркендеу.

Yessim G.¹, Baisarina Zh.S.²

¹doctor of philosophical sciences, academician, professor, e-mail: garifollaesim@mail.ru

²PhD student, e-mail: zhazira_82@mail.ru

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan

Problems of Abai Studies in an International Context

In celebrating the harmony of world cultures, every nation or nationality is able to offer something of value to the world community. One of the great intellectual and cultural figures of modern Kazakh society is Abai Kunanbayuly. Abai's deep artistic heritage is well known at the international level, and we regard this humanist thinker as a contributor to the world cultural community.

Today, his legacy is being thoroughly studied in the direction of humanitarian sciences. Despite the number of researchers in the field of moral values and the study of the heritage of Abai, much remains to be explored. In particular is the question of Western society's reception of Abai, as well as the question of his recognition in the Turkic-Kazakh world in the field of moral values.

This article analyzes the works of western scientists who pointed to the role of Abai in Western culture.

The aim of the article is to summarize the historical place of the Kazakh society in the world space, the inexhaustible values of Kazakhstan and Central Asia, its recognition as the values of world civilization in the English-speaking cultural space.

In order to achieve the results, historical, cognitive, systematic, and analytical research methods were used in this article.

The conclusion of the article is that the modern Kazakh cultural heritage in its new content occupies a significant place in the modern world and is thoroughly studied in the Humanities.

Key words: Abai, Kazakh, thinker, nationality, idea, culture, values, harmony, prosperity.

Есім Ғ.¹, Байсарина Ж.С.²

¹Доктор философских наук, академик, профессор, e-mail: garifollaesim@mail.ru

²Докторант, e-mail: zhazira_82@mail.ru

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан

Проблемы Абаведения в некоторых зарубежных исследованиях

Гармоничность мировых культур приобретает новый смысл. В этом контексте каждый народ, каждая нация предлагают свои ценности мировому сообществу. Современному казахскому обществу есть что представить миру. Прежде всего, мы говорим о тех, кто склонил человечество к мышлению. Для нас одним из таких светлых личностей мирового уровня является Абай Құнанбаев. Глубокое творческое наследие Абая сделало казахский народ известным во всем мире.

Сегодня его наследие тщательно изучается в направлении гуманитарного образования. Несмотря на число исследователей в области моральных ценностей и изучения наследия Абая, все еще существуют неисследованные грани. Мнение западного общества об Абая и признание тюркско-казахского мира посредством его трудов в области моральных ценностей является важным.

В данной статье рассматриваются определенные идеи зарубежных ученых, которые указывают на роль Абая в западной культуре.

Целью статьи является обобщение исторического места казахского общества в мировом пространстве, неисчерпаемых ценностей Казахстана и Центральной Азии и признание их в англоязычном культурном пространстве.

Для полноценного исследования были использованы исторические, когнитивные, систематические, аналитические методы.

Выводом статьи является то, что современное казахское культурное наследие в его новом содержании занимает значительное место в современном мире и всесторонне изучается в гуманитарной науке.

Ключевые слова: Абай, казах, мыслитель, национальность, идея, культура, ценности, гармония, процветание.

Кіріспе

Жаңа заманауи ғылым тұрғысында қазақ қоғамының рухани көшбасшы тұлғаларын, еліміздің мәдени құндылықтары дүниесіндегі және жасампаз тарихи болмысындағы айрықша құбылыстарды сыртқы әлемге таныту маңыздылығын тереңдету – өзекті мәселе. Қазақ тарихы мен мәдениетін, ағарту ісін зерттеу бағытында Шоқан, Ыбырай, Абай сынды ұлт тұлғаларының еңбектері туралы сөз қозғамай кету мүмкін емес.

Ұлттық менталитетті жете танып білу үшін, біз осы тұлғалардың тарихи мұраларын уақыт пен кеңістіктегі ілімдердің жаңа сұранысына сай зерделеу үдерісін үнемі жаңғыртып отыруымыз керек. Шетелдерде біршама уақыт бұрын біздің тұлғаларымызға қатысты жарық көрген зерттеулердің өзін де қайта зерделеп, бүгінгі ой-ілімінің биік деңгейінде тұжырымдалған ұстанымдарымыз негізінде қайыра ұсынуымыз қажет.

Осы мақсатта шетелдік қазақтану – абайтану мәселесімен шұғылданған ғалымдардың біздің қоғамда көпшілікке белгісіз еңбектерін ғылыми тұрғыда талдаудан өткізуді жөн сана-

дық. Бірқатар шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектерінде тіл мен тарих ілімдері тұрғысында Абай Құнанбайұлының өмірі мен шығармашылық мұрасына зерттеулер жасалған. Міне, осы бағыттағы зерттеуіміздің өзегі де сол арнада болмақ. Біз үшін шетелдік әр ғалымның еңбегі құнды және тың ізденіс өрісі болмақ. Бірақ, ғылымда әр қилы қарама-қайшылықты пікірлер болатындықтан, шетел зерттеушілерінің көзқарастарының бәріне қосыла беру мүмкін емес екендігін де ескеруіміз керек.

Негізгі бөлім

Абай Құнанбайұлының өз заманында дүниежүзінің озық ойлы білім ғылымымен таныстығы және жекелеген өкілдерімен жүздесу, сұхбаттасу нәтижесі оның ғаламдық ой-тұжырымдарын түзуге ықпал еткені сөзсіз. Біз шетелдіктердің заңғар жазушы М. Әуезов шығармашылығы арқылы Абай тұлғасына және қазақ қоғамына деген зор ынтызарлық туындағанын жақсы білеміз. Сонымен қатар, Абайдың өз өмірі, ақындығы, ойшылдығы және парасаттылығы заманында-ақ батыстықтарға танымал болғандығын айтуымыз керек. Абайдың

ұлт болашағы үшін тіл мен өнер үйрену керек деген идеясы, бірқатар шетел зерттеулерінде кездеседі (Пит Роттиер, Иен Кэмпбелл, Стивэн Сэйбол, Чарльз Уэллер, т.б.). Олар Абайдың өлеңдерінің және қарасөздерінің терең мағынасын түсіне отырып, еңбектерінде өз аудармаларын да ұсынған.

Абайдың батыс әлемін танып-білуге деген ұмтылысы зор болды. Сол замандағы батыстың позитивті ғылыми жетістіктерімен танысуы және жекелеген өкілдерімен кездесуі оның көзі тірісінде орын алды. Қазақ-орыс мәдени байланысы, сол арқылы қазақ-батыс байланыстарының орнатылуына қазақ даласына жер аударылған орыс, поляк өкілдері Адольф Янушкевич, Северин Гросс, Е. Михаэлис, Н. Долгополов және тағы басқа да ұлт зиялыларының ықпалы тиді. Абайдың алғашқы биографы хәм інісі Ысқақтың талантты ұлы Кәкітайдың айтқаны: «Абай айдауда жүрген ғалым Михаэлисті, сол арқылы «қырғыздардың дәстүрлі құқығын зерттеуге» материал жинастырып жүрген Гроссты кездестіргенде белгісіз болып қала берер еді. Оны білім жолына бағыттаған ең басты кеңесшілері дәл осы екеуі еді (Қунабаев 1909:109).

XIX ғасырдың 40-жылдарында қазақ даласында болған поляк ұлтының өкілі, саяси айдаудағы Адольф Янушкевичтің күнделік-жазбалары бар. Оның Абайдың әкесі Құнанбай Өскенбайұлымен кездескені тарихи жайт (Янушкевич:177). Адольф Янушкевич болыстық қызметтегі Құнанбайдың сол заманғы қазақ қоғамының жөн-жосығы туралы мәліметтерін батыс еуропаға алғашқылардың бірі болып жеткізген. Сол заманда қазақ еліне түрлі себептермен келген поляк халқының жекелеген өкілдері дала тарихында айшықты орын алды.

Қазақ жерінде саяси айдауда болған поляк Северин Гросс пен Абайдың таныстығы (1884 ж.) шетел мәдениетіндегі абайтануға XIX ғасырдың өзінде-ақ жол ашты. Олай дейтініміз, Северин Гросс қазақтың дәстүрлі құқығын зерттеумен айналысып, Абайдың көмегіне жүгінсе, Гросс хакім Абай үшін батыс мәдениеті мен ілімін зерттеуге із салды.

Сібірдің белгісіз аймақтарымен танысу идеясы мен жер аудару жүйесімен жете танысуды 1879 жылдан бастап мақсат тұтқан америкалық журналист, саяхаттаушы, жазушы Джордж Кеннан Семей кітапханасы, оның сол өлкедегі маңыздылығы және саяси жер аударылғандар үшін құнды орын екендігін ұғынған. Ұлы Дала ойшылы Абайдың кітапханадағы

еуропалық ілімдер жөніндегі еңбектерді оқып және тереңнен ой қорытқаны туралы ақпарат алып, таңырқағанын «Сібір және жер аудару жүйесі» монографиясында баяндаған. Оның тарихи дәйегі – Джордж Кеннанның еңбегі (Kenan, 1891:184). Джордж Кеннанның еңбегі сыртқы әлемдік кеңістікке Абайды алғаш рет таныстырған туынды. Сонымен қатар, бұл зерттеу Абай Құнанбайұлы жөнінде шетелдік мәдениетке деңдеп енгізуге ықпал еткен бірден-бір байланыстырушы құрал болды. Бұл еңбек заманында ағылшын тілінен өзге де француз, орыс тілдеріне аударылып, кеңінен таралды.

Ендігі кезектегі мәселемізді XX ғасырдың екінші жартысындағы шетелдік ғалымдардың Абай жөніндегі зерттеулерін қарастыруға ойыстырамыз.

Нәтижелері мен талдануы

XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген Абай Құнанбайұлы батыстың білімі мен әдебиетін қазақ халқына жеткізуі, сондай-ақ қазақ халқын батыс мәдениетінің басқа да аспектілерімен таныстыру арқылы қазақ қоғамына жаңа ағыс әкелді. Жастайынан шығыс әдебиеті мен тіл үйренуге құштар болған Абай, орыс және батыс классиктерінің үздік шығармаларымен жете танысып, бірқатар шығармаларды қазақ тіліне еркін аударуға бет алып, жеке туындыларын жазды. Бұл жайында белгілі америкалық профессор Томас Уиннер 1958 жылы алғаш басылым көрген «Орыс Орталық Азия қазақтарының ауызша шығармашылығы мен әдебиеті» (қайта басылымы 1980 жылы шыққан) зерттеу еңбегінде кеңінен айта отырып, былай жазды: «Абай өз туындыларын жазуға деген терең шабытты қазақ мәдениеті, ислам мәдениеті және батыс мәдениетінің қайнар көздерінен, сол арқылы өз жазбаларында осы үш дәстүрді байланыстырғысы келді» (Winner, 1958:112).

Автордың айтуынша Абай қазақ қоғамының кемшіліктерінің көзі болған мәселелерді алға тарта отырып, сынға толы шығармаларын өз ұлтының өркендеуіне үлкен сеніммен ұсынды деген тұжырымға келген. Томас Уиннердің ойынша: «Абай сол дәуірдің ең шыншыл Батысшыл көзқарастағы тұлғасы», себебі «сол кездегі Ресей мұсылмандары пан-исламдық және пан-түркілік қарым-қатынасты насихаттаған болатын» деп өз көзқарасын береді. Абайдың шығармаларынан қазақ халқының барлық ерекшеліктерімен қоса, ағы мен қарасын, тіпті әлемдік прозадан бастап

лирикалық шығармаларында әділетсіздік пен қайғының айтылмай қалмағандығын аңғарған америкалық автор батыс қоғамы атынан, Абайды «бірден ағартушы, гуманист, философиялық интернационалист, сонымен қатар ақын, жазушы, әрі аудармашы» деп бағалайтындықтарын айтқан (Winner, 1958a:110).

Автор тұжырымын одан әрі былай деп түйіндейді: Абайдың ой пікіріне ислам мәдениетінен гөрі, ең басты әсер еткен өзінің мәдени мұрасы мен орыс және батыс ағарту ісі. Ол өзінің мәдени мұрасын бағалай отырып, оның жоғалып кеткенін қаламады. Батыс ойларын өз мәдениетінің дәстүрлеріне енуін армандаған ол, шын мәнінде реформатор болды. Америкалық әдебиетші ғалым Томас Уиннер Абай барлық ресейлік репрессивтік саясаттар мен биліктегі ресейліктердің өз халқының саяси және мәдени тәуелсіздігінен айыруға апаратын әрекеттерін де сынға алғанын баса айтқан (Winner, 1958b:113).

Томас Уиннердің болжауынша: «Абай өзінің қапалылығына қарамастан, өз мұратына жету үшін күресті. Оның Қазақстан мәдениетінің дамуына қосқан еңбегінің маңыздылығын асыра бағалау екіталай. Араб және парсы діни сипаттарымен орын алған, көпшілікке түсініксіз болған қазақ әдебиетінің негізін ең алғаш қалаған дәл осы Абай еді. Жаңаша, кейде революциялық идеяларды түсінікті тілде еркін жеткізетін жазба әдебиетін ұсынды. Көптеген формалды инновациялар мен өз философиялық жазбаларында прозаның кеңінен қолданылуын енгізді. Бүгінде Абай өткен ғасырдың ең маңызды қазақ жазушысы, Ресейде Пушкинді мойындаған сияқты, Қазақстанда Абай да дәл солай бағалануы мүмкін». Қазақ әдебиетінің классика санатына жататын оның еңбектері орыс және өзге де КСРО тілдеріне аударылуы оның есімін кеш танытты (Winner, 1958c:113). Томас Уиннердің бұл болжауы Қазақ Елі тәуелсіздікке ие болғаннан кейін шындыққа айналды.

Прагадағы белгілі шығыстану институтының профессоры Людек Гржебичек Абай Құнанбайұлының шығармашылық мұрасын сын және талдау-түсіндіру тұрғысынан бірнеше зерттеу мақалаларын жариялаған. Чех ғалымы Людек Гржебичек ақын шығармаларының лексикалық тіл байлығын жаңа математикалық әдіс арқылы зерттеген. Әсіресе, 1964 жылы Прага қаласында шығып тұрған «Archiv orientální» журналында жарық көрген «Абай поэзиясындағы ұйқастық гармониясының эстетикалық функциясы» атты мақаласының орны ерекше. Зерттеуші ақынның 1954 жылы басылымға шыққан «Абай Құнанбаев

шығармаларының толық жинағының» 1, 2 томдарынан 30 өлеңін таңдай отырып, фонетикалық (дыбысталу ерекшеліктерінің қайталану жиілігіне) аспектілеріне қатысты математикалық талдау жасаған. Әсіресе, ақын өлеңдеріндегі дыбыстық үйлесімділіктің эстетикалық жақтарына зор мән берген (Hřebíček, 1964:100-103).

Ғалымның 1965 жылы «Euphony in Abay Kunanbaev's poetry» мақаласы ақын өлеңдеріндегі эвфонияны анықтауға бағытталса (Hřebíček, 1965), ал 1966 жылы жарыққа шыққан «Metrics of Abay Kunanbayev's poetry» мақаласында Абайдың өз өлеңдері мен орыс классиктері шығармаларынан аударған өлеңдер арасындағы айырмашылықты қазақ өлеңінің ішкі сегментін анықтайтын өлшем тұрғысында зерделеп, қосымша мәліметтер ұсынуды көздеген (Hřebíček, 1966:9-12). Шығыстанушы ғалым Людек Гржебичек зерттеу-мақалалары Абай өлеңдерінің бар құбылыстарын ашудың сол замандағы тың ізденісті бағыттарын айқындап берді. Оның мақалаларын Қазақ әлемін Абай Құнанбайұлы шығармалары арқылы этнолингвистикалық мәдени кеңістікке жетелеген зерттеулер деп бағалаймыз.

Еліміздің тәуелсіз мемлекет ретінде әлемдік қауымдастыққа енуі, өзіндік даму жолына түсуі мәдени өмірімізге зор жаңалықтар мен серпілістер әкелгені сөзсіз. ЮНЕСКО тарапынан Абайдың 150 жылдық мерей тойының аталып өтуі абайтануға жаңа сипат пен мазмұн берді. Әлем Абайды оқып, зерттей бастады, аудармалар жасалынды, бірқатар ғылыми еңбектер жарияланды. Мәселен, 1997 жылы «Books abroad» журналының «Қазіргі әлем әдебиеті» бөлімінде әлем алыптарына арналған «Asia & The Pacific» мақаласында Абай «Ұлттық мәдени санаға негізделген әлеуметтік реформалар мен интеллектуалды азаттық әрекеттердің белсенді қатысушысы» ретінде таныстырылады. (Halman, 1997:231). Мақала авторы түрік ақыны, белгілі аудармашы және мәдени тарихшысы Талал Саит Халман Абайдың ағартушылығы жайында, әсіресе «*Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін, Жоқ, барды ертегіні термек үшін*» деген өлең жолдарының тектен текке айтылмағанын айта келе, ақынның жарқын болашаққа, білімге шақырғандығын ерекше бағамдайды.

Америкалық тарихшы Стивэн Сэйбол 1998 жылы «Оян, Қазақ!»: 1868-1920 жж. Орталық Азиядағы Ресей колонизациясы және қазақ ұлттық дүниетанымының генезисі» тақырыбында диссертациялық зерттеу жазған ғалым. Стивэн Сэйбол диссертациясында Абай

Құнанбайұлының қазақ халқын білім мен сауаттылыққа шақырғандығы жайында айтылған. Ғалымның ақынның шығармаларына қатысты пайымдауларының мазмұны тарихи ойларға жетелейді: «Абайдың әлеуметтік ой-пікірлерінің ең терең кезеңі – заманауи дәуір. Сондықтан әрбір адам Абайдың мұрасын оқуы керек. Осы тұрғыдан алғанда, дала палсапашысының (Есім:2019) жаны мен оның мазасыздығын ұлтқа қарсы емес, керісінше өзін-өзі жетілдіру тәсілі деп түсінгендігі жасырын емес». (Sabol, 1998; Sabol, 2003:54).

Америкалық ғалым: «Көптеген шетел ғалымдары Абайдың шығармалары қазақ халқының сана сезімін, оқу мен білімге құштарлықтарын оятуға бағытталған әлеуметтік және саяси көзқарастардың алғашқы қадамы» деп санайды. Оны Шоқан Уәлиханов және Ыбырай Алтынсаринмен қатар атап, ғасырдағы қазақ интеллигенциясының алғашқы қазақ демократ ағартушыларының бірегейі және негізгі өзегі деп түйіндеген. (Sabol:2001, Winner 1958d:113).

Стивэн Сэйболдың: «XIX ғасырдың қазақ белсенділеріне туындылары мен жазбалары арқылы терең ықпалын тигізген Абайдың өмірі фильм, опера, романдарда, соның ішіндегі ең үздігі «Абай жолы» романы арқылы жетті» деген пікірі мәдени айшықтар арқылы тұлғатану үдерісі ең танымды жол екенін тағы бір мәрте бізге аңғартады (Sabol, 2002:411). Нәтижесінде, заңғар жазушы Мұхтар Әуезовтің Абай жолы романы дүниежүзінде өз оқырмандарын тауып, тіл сыншылары мен шетел қоғамында оң бағасын алып, Абайдың, сол арқылы күллі қазақ халқы мәдениетін шетке танытты деген автордың пікіріне толықтай қосыламыз (Sabol, 2002a:411).

«Қазақтар» атты монографияның авторы, америкалық тарихшы-ғалым Марта Олкотт қазақ интеллигенциясының алғашқы буындары Шоқан, Ыбырай, Абай туралы былай дейді: «Олар батыс әдебиетінің әсері етуі сияқты Ресей либералды жер аударылушыларының да ықпалы тиген, көшбасшы «зайырлы элиталары» деп қарастырды (Olcott, 1987: 104).

Америкалық тарихшы Пит Роттиер «Қазақ ұлтының қалыптасуы: 1905-1920 жж. Ресей империясына қабылдану үшін интеллигенция ізденісі» тақырыбындағы ғылыми диссертациясын 2005 жылы жазған. Диссертация мазмұнында 20 ғасырдың басындағы қазақ ұлтының дамуы, Ресей колониялық саясатының қазақ қоғамына әсер етуі, ұлттық бірегейлігінің дамуы баяндалған. Оның еңбегі қазақ интелли-

генциясы жазбалары және архивтік материалдар негізінде жазылған еңбек.

Абайдың қазақ мәдениетіне ықпалы мен қосқан үлесі турасында Пит Роттиер былайша тұжырымдайды: «Қазақ жазба әдебиетінің басып шығарылуы тілді стандарттауға септігін тигізсе, Абайдың қоғам туралы пікірлері ұлттық идеяны қолдайтын қоғамдастықты құруға көмектесті». Автордың пікірінше: «Абай өз халқын алға ұмтылуға ұлтшылдық негізінде шақырған жоқ. Керісінше, Абай қазақ қоғамының құлдырап кеткенін түсіндірумен қатар, сол аймақтағы ресейлік мәдениет аясында тұрақсыз және регрессивті көрінетін өз қоғамын ашық сынады» (Rottier, 2005:102).

Пит Роттиердің «Оның (Абайдың. – автор) Семей қаласында тұруды таңдауы орыс мәдениеті ілгері дамыған қала, өзін жайлы сезінгендігінен. Бұған қарамастан, қазақ әдебиетін қалыптастыру жетістігі тілді стандарттауға септігін тигізсе, оның қоғам туралы жазбалары ақынның ойындағы қоғамды құрастыруға, біріккен қазақ ұлтын қалыптастыруға көмектесті» деген пікірі Абай заманындағы мәдениеттер тоғысының белгілі бір нәтижелерін және қоғамдық сұраныстарға сай жауаптардың қазақ қоғамында бар екендігін айқындайды. Бұл бір көзқарасты қолдаған қазақ интеллигенциясының алғашқы буыны еді. Үшеуі (Шоқан, Ыбырай, Абай) де әлеуметтік дамуға және де қоғамның даму сапалары әр деңгейде екендігін түсінді. Олар Ресей қоғамымен салыстырғанда өз қоғамының әлдеқайда кейін қалып жатқанын көре білді. Ілгері даму жолына қалай бастау керектігін болжай алды. Үшеуі де қазақ халқын алға ұмтылдыру үшін шешуші реформалардың бар екендігімен келісті деген пікірлері түйіндейді (Rottier, 2005:107).

Майкл Руландтың 1920-1936 жылдар аралығындағы қазақ ұлтының қалыптасуы ұлттық идеяның қоғамдық мәдениетте өркендеуі мәселесіне арналған тарихи зерттеуі маңызды еңбек болып табылады. Оның 2005 жылы жазылған диссертациялық зерттеу тақырыбы: «1920-1936 жылдардағы музыка және қазақ халқының қалыптасуы». Зерттеуші дискурс өзегіне музыканы басшылыққа ала отырып, еуропалық орталықтандырылған халықтар моделіне балама ұсына отырып, ұлтшылдықты кеңінен зерттеуге жаңа әдістерді ұсынады. Майкл Руланд өз еңбегінде: «Әлсіздіктен көз ашқанда, Абай қазақтың ресей мәдениеті жүйесінің шеңберінде ілгері жылжып, бейімделе алатынына сенді. Өз тарапынан, Абай қазақ

қоғамын дәстүрлі қазақ әдебиетімен және қазіргі орыс әдебиетімен таныстыра отырып, қазақ әдебиетін толықтай өзгертті» деп жазған. Мәдени тоғысу дәстүрі бар жерде қоғамның өркендеу үдерісі басымырақ дамиды деген тұжырымды аңғартады. Бүгінгі әлемдік мәдениеттердің кең мағынадағы тоғысу факторлары да бізге осыны байқатуда (Rouland, 2005:89).

Америкалық тарихшы Иен Кэмпбел «1845-1917 жылдардағы қазақ даласындағы білім мен билік» тақырыбында эмпирикалық және эпистемологиялық зерттеу әдістеріне сүйене отырып докторлық диссертациясын жазған. Тарихшының зерттеуінде отаршылдық қыспағына түскен ұлттық аймақтардағы қоғамды дәуірлету идеясына қарата айтқан кесек ойлар бар. Мәселен, Иен Кэмпбел ғылыми еңбегінде: «Абай бірлікке шақыру жолында ұлтшылдыққа емес, тар мағынасында алсақ, қазақ даласын автономды саяси басқару жолында Ресей Империясының қолдауымен қазақ өмірінің қайта жаңғыруына себепші болды. Сол заманда консервативті бюрократтардың қыспағында қайғыда жүрген Абай Семей қаласындағы ресей мәдениетінің өзге де қыры болып табылатын, оның ең жақын ортасы жер аударылғандар мен либералдарды кездестірді. Абай колонизаторлармен одақтастықта болу қайта жаңғыруға әкелетін, қазақ халқы мен мәдениетін қорғау, синтездеу және бағалаудағы ең дұрыс жолы деп қарастырды» делінген пікірінен аталған жайтты анық байқаймыз (Campbell, 2011:281). Түптеп келгенде, отаршыл елдің биліктен алшақ, бірақ қоғамға елеулі ықпал жасайтын күштерін қазақ қоғамының Абай сынды тұлғалары ұлтының мүддесіне орайлата қолдану идеясын жүзеге асыруға зор ұмтылыс жасағанын Иен Кэмпбел дөп басқан.

Жоғарыда еңбектері талданған ғалымдардың ізденістері бірнеше жайтты аңғартады. Алдымен ағылшын тілді кеңістікте Абай арқылы бүкіл қазақтың болмыс-құбылысын бар қырынан тануға, екіншіден, саяси отарланған қазақ сияқты ұлттың одан шығу қам-қаракетін жасаған тұлғаларының іс-әрекеттерінің өрістерін зерделеуге, үшіншіден арғы тарихынан үздіксіз жалғасқан бай мәдени дәстүрі бар халықтың әдеби феномен һәм этностық құдіретін танып-білуге деген ұмтылыстың зор болғандығына көз жеткіземіз. Аса маңыз беріп, Шоқан, Ыбырай, Абай шығармаларындағы ұлттық көзқарастың дамуы екінші буынға (*алашордашыларға – автор*) ұлт болуға шақыруға, қазақ қоғамын

қайта қалыптастыру мен ұлттық бірегейлікті сақтаудың заңдылықтарына жол сілтеді деген тұжырымды шетелдік ғалымдар бірауыздан дәйекті түрде құптаған.

Батыс мәдениетінде Абай Құнанбайұлының қазақ әдебиетінің іргетасын қалаушысы, ағартушы, ақын ретінде танылуы ең алдымен абайтанушы ғалым-жазушы Мұхтар Әуезовтің баспасөз арқылы насихаттауының бірден бір жемісі. Олай дейтініміз, жазушы ғалым сол заманның идеологиялық құрсауына қарамастан, қазақ елінің болашағы үшін талай ғылыми еңбектерді ағылшын тіліне аудартып, беделді басылымдарда жарыққа шығартып, ұлт әдебиеті мен мәдениеті тарихын сыртқы елдерге танытыру мақсатында бағалы еңбектер қалдырып кетті.

Қазақ фольклорының үздік дәстүріне толы халықтың қаһармандық бейнесін, поэтикалық өткір тілін көрсететін «Абай жолы» романы 1942 жылдан 1975 жылдар аралығында араб, орыс, неміс, француз, ағылшын және өзге де тілдерге аударылғандығы мәлім. Кемеңгер Мұхтар Әуезов «Абай жолы» еңбегінің алғашқы екі томының *Бірінші Петр, Емельян Пугачев, Степан Разин* сынды Советтік тарихи романдарынан айырмашылығы мен ерекшелігін ағылшын тілінде: «The hero of my novel is a poet, an artist, and though he never actively led a mass movement, all his writings were devoted to the people and expressed his sympathy with their struggle» (*«Әр елдің өз қаһарманы бар. Аталмыш романдар білекті батыр, атақты қолбасшыларды бейнелейді. Ал менің романымның қаһарманы ешқашан жаппай қозғалысты басқармаған, халыққа арнаған туындыларымен күреске шыққан ақын, әрі мәдени қайраткер Абай» – авторлық аударма*) батыстың назарына ұсынған (Auezov, 1952:148-153).

Еуропалық баспада қазақ әдеби шығармаларының өзге тілде жарыққа шығып, сол арқылы оларды қазақ халқының ой-түсінігімен таныстыруда қазақ ғалымдарының еңбегі зор. Солардың алдыңғы қатарында М. Әуезовтен кейін айтар зерттеуші – Ш.Қ. Сатпаева. Ш.Қ. Сатпаеваның қазақ-еуропалық әдеби байланыстар мен сыни көзқарастар жайында ғылыми тұжырымдарды, қазақ-еуропалық әдеби байланыстар тарихын зерделеген монографиясы бар (Сатпаева, 1972; 2007).

Абайтану мәселесі тұрғысында ғалымның: «Широкий резонанс вызвал на Западе крупное прозаическое произведение «Абай» и «Путь

Абая». Немало волнующих строк посвятили этим произведениям прогрессивные зарубежные писатели и читатели. Из отзывов о произведениях мы видим, как рос интерес к ней у иностранных читателей, как ее освещала зарубежная печать, как ее стали воспринимать на западе явлением национальным, самобытным, утверждающим расцвет многонациональной советской литературы» – деген ой толғауы көп дүниені аңғартады (Сатпаева, 1972:241).

Кеңестік дәуірдің өзінде көптеген шетелдік ғалымдар мен жазушылар қазақ әдебиеті мен мәдениетін ерекше құбылыс ретінде қарастырды, оны мұқият зерттеу жұмыстарымен жалғастырды және ең үздік үлгілерін өз тілдеріне аударды. Бұл үрдіс Қазақстан тәуелсіз ел болғаннан кейін жаңа сипатта өрістеуде.

Қорытынды

Мәдениет рухани құндылықтар жүйесін, қоғамдық сананың, ұлттың даралық болмысын көрсететін ерекше құбылыс деп қарастырамыз. Қазіргі уақытта қазақ халқының рухани мұрасы мен ұлттық құндылықтар жүйесінің мәдени тоғысулар арқылы тысқары әлемге танымал болып жатқаны баршаға айқын жайт.

Әлемдік мәдени кеңістікке енудің бірден-бір жолы қазақты алға жетелеген тұлғаларының жасампаздық-қайраткерлік және шығармашылық жетістіктерінің шетелге танылуы деп қарастыратын болсақ, онда Абайдың қазақ болмысының күрделі жағдайын толғаған терең ойлары және қазақ қоғамын өрлету идеясы заманынан бастап-ақ өте өзекті болғаны ақиқат дүние. М.О. Әуезовтің ұлт алдындағы кемеңгерлік қызметінің мәртебесін осыдан-ақ түсінуге болады. Абай арқылы қазақты өркендету идеясы жазушының өмірлік ұстанымы болғанына көз жеткіземіз.

Ал, өз кезегінде қазақты сырттан танып білуге ұмтылыстың туындауы қазақ қоғамының ғаламдық кеңістіктегі тарихи орнының ықпал еткені сөзсіз. Олай болса, шетелдік ғалымдардың ойшыл Абай туындыларына назар аударуы да заңды құбылыс. Қазақстан мен Орталық Азияның сарқылмас құндылықтары, оның әлемдік өркениетке берген және берер дүниесінің таусылмас қайнар көзі деп қабылдауы ағылшын тілді мәдени кеңістіктің түйінді тұжырымы. Бұл контекстегі мәдени көріністер ұлттың сақталуына, оның жаңа мазмұнда заманауи ағымдағы әлемдік көшке ілесуіне және онда өзіндік тұрақты орын алуына ықпал етеді.

Әдебиеттер

- Auezov M. (1952) *Soviet Literature*. Vol.12. Nos 7-12. pp148-149.
- Есім Ф. (2019) *Пальора Ренессансы // Егемен Қазақстан*. №25, 07.02, 86.
- George Kennan (1891) *Siberia and the exile system*. Vol. 1, New York. The Century CO. 409 p.
- Ian Wylie Campbell (2011) *Knowledge and Power on the Kazakh steppe, 1845-1917*. A dissertation in partial fulfillment for the requirements for the degree of PhD (History) in the university of Michigan. 471p.
- Кунанбаев К. (1909) *Собрание сочинений Абая*. – СПб., 109 с.
- Luděk Hřebíček (1964) «Aesthetic function of vocal harmony in the poetry of Abay Kunanbayef». – Praha: Czechoslovak Academy of Sciences, *Archiv orientální* 32, January 1, pp.100-103
- Luděk Hřebíček (1965) *Euphony in Abay Kunanbaev's poetry*. Jerusalem: Israel Oriental Society.
- Luděk Hřebíček (1966) *Metrics of Abay Kunanbayef's poetry*. pp. 9-12.
- Martha Olcott (1987) *The Kazakhs*. Second edition. Stanford, California: «Hoover University Press». – 383 p.
- Michael R. Roulant, B.A. *Music and the making of Kazakh nation, 1920-1936*. Washington Dc, 2005. A thesis for the degree of PhD (History) in Georgetown university. Volume one of two. 501p.
- Pete Rottier (2005) *Creating the Kazakh nation: The intelligentsia's Quest for acceptance in the Russian Empire, 1905-1920*. A dissertation in partial fulfillment for the requirements for the degree of PhD (History) at the University of Wisconsin. 370p.
- Сатпаева Ш.К. (1958) *Казахско-европейские литературные связи XIX и первой половины XX вв.* – Алма-Ата: «Наука». – 279 с.
- Сатпаева Ш.К. (2007) *Казахско-европейские литературные связи XIX и первой половины XX вв. Т.2.* – Астана: «Елорда». – 360 с.
- Steven O. Sabol (1998) «Awake Kazakh!»: Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness 1868-1920. A dissertation presented in partial fulfillment for the requirements for the degree of PhD in the college of Arts and Sciences Georgia State University. 470p.
- Steven O. Sabol (2001) «Who is to Blame? The Kazak intelligentsia's Search to Awaken the Kazak Nation: From Abai to Dulatov,» unpublished essay read at the Association for the Study of Nationalities 2001 annual convention, Columbia University, New York.
- Steven O. Sabol (2002) *Kunanbaev Abai*. Encyclopedia of modern Asia. Vol. 3. 411p.

Steven O. Sabol (2003) *Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness*. 370 p.

Talat Sait Halman (1997) *Books abroad*. Vol.71. Issue 1. 231p.

Thomas G. Winner (1958) *The oral art and literature of the Kazakhs of Russian Central Asia*, Durham, NC. Duke university press. 269 p.

Янушкевич А (1966) *Дневники и письма из путешествия по казахским степям / Перевод с польского и предисловие Ф. Стекловой*. – Алма-Ата: «Казахстан». – 267 б.

References

Auevov M (1952) *Soviet Literature*. Vol.12. Nos.7-12. pp148-149

Yessim G (2019) *Palsapa Renessansy [Renaissance of Palsapa]*. Egemen Kazakhstan. no 25, February 7, 8p.

George Kennan (1891) *Siberia and the exile system*. Vol.1, New York. The Century CO. 409p.

Ian Wylie Campbell (2011) *Knowledge and Power on the Kazakh steppe, 1845-1917*. A dissertation in partial fulfillment for the requirements for the degree of PhD (History) in the university of Michigan. 471p.

Kunanbayev K (1909) *Sobraniye sochineniy Abaya [Collected edition of Abai]*. SPb., 109p.

Luděk Hřebíček (1964) «*Aesthetic function of vocal harmony in the poetry of Abay Kunanbayev*». Praha: Czechoslovak Academy of Sciences, Archiv orientální 32, January 1, pp.100-103

Luděk Hřebíček (1965) *Euphony in Abay Kunanbaev's poetry*. Jerusalem: Israel Oriental Society.

Luděk Hřebíček (1966) *Metrics of Abay Kunanbayev's poetry*. pp. 9-12.

Martha Olcott (1987) *The Kazakhs*. Second edition. Stanford, California: «Hoover University Press». 383p.

Michael R. Rouland, B.A. *Music and the making of Kazakh nation, 1920-1936*. Washington Dc, 2005. A thesis for the degree of PhD (History) in Georgetown university. Volume one of two. 501p.

Pete Rottier (2005) *Creating the Kazakh nation: The intelligentsia's Quest for acceptance in the Russian Empire, 1905-1920*. A dissertation in partial fulfillment for the requirements for the degree of PhD (History) at the University of Wisconsin. 370p.

Satpaeva Sh.K (1958) *Kazaksko-evropeiskie literaturnye svyazi XIX i pervoi poloviny XX vv [Kazakh-european connections of literature in XIX and first half-century of XXth centuries]*. Alma-ata: «Nauka». 279p.

Satpaeva Sh.K (2007) *Kazaksko-evropeiskie literaturnye svyazi XIX i pervoi poloviny XX vv [Kazakh-european connections of literature in XIX and first half-century of XXth centuries]*. Vol.2. Astana:«Elorda». 360p.

Steven O. Sabol (1998) «*Awake Kazakh!*»: *Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness 1868-1920*. A dissertation presented in partial fulfillment for the requirements for the degree of PhD in the college of Arts and Sciences Georgia State University. 470p.

Steven O. Sabol (2001) «*Who is to Blame? The Kazak intelligentsia's Search to Awaken the Kazak Nation: From Abai to Dulatov*,» unpublished essay read at the Association for the Study of Nationalities 2001 annual convention, Columbia University, New York.

Steven O. Sabol (2002) *Kunanbaev Abai*. Encyclopedia of modern Asia. Vol. 3. 411p.

Steven O. Sabol (2003) *Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness*. 370p.

Talat Sait Halman (1997) *Books abroad*. Vol.71.Issue 1. 231p.

Thomas G. Winner (1958) *The oral art and literature of the Kazakhs of Russian Central Asia*, Durham, NC. Duke university press. 269p.

Yanushkevich A (1966) *Dnevnik i pisma iz puteshestviya po kazakhskim stepyam [Diaries and letters from a trip to the Kazakh steppes]*. Translation from Polish and foreword by F. Steklova. Alma-ata: «Kazakhstan». 267p.